

Kasim Dobrača

**MEHMED REFIK-EFENDI HADŽIABDIĆ
ŠEJHUL-ISLAM**

Za dugo vrijeme, dok je naša uža domovina Bosna i Hercegovina bila u sastavu Turskog Carstva (1463-1878), muslimani Bosne dali su Carevini i islamskom svijetu značajan broj velikih ljudi na svim poljima ljudske djelatnosti: na naučnom, kulturnom, političkom i vojnom polju. Poznato je svakom, ko se bavi izučavanjem naše kulturne prošlosti, da je potrebno dosta vremena i truda, da bi se samo nabrojala imena naših ljudi, koji su odigrali značajnu ulogu na tim poljima, kao učenjaci, sufije (mistici), književnici, pjesnici, paše, beglerbezi, veziri, veliki veziri, muftije i kadije. Nema stepena ni položaja u nauci i u društvu, uključujući one najviše, da na njemu nisu bili i radili brojni naši ljudi. Samo jedan položaj nije im bio tako lako dostupan. To je najviši položaj u sistemu islamske duhovne hijerarhije, položaj vjerskog starješine, šejhul-islama. Kroz svu dugu historiju našeg života i rada, u zajednici sa Turcima i islamskim svijetom, na tom položaju bio je jedan jedini naš čovjek, a to je el-hadž Mehmed Refik-efendi Hadžiabdić, rodnom iz Rogatice. Na ovom položaju, on se nalazio u drugoj polovini XIX vijeka.

Obzirom da je to veoma visok položaj, da je na njemu bio samo jedan naš čovjek i da je isti posjedovao visoke naučne i moralne kvalitete, a uz to je i pisac jednog naučnog rada, to je, smatramo, od interesa da se s njim malo bliže upoznamo. Ovo tim prije što sada mnogi naši ljudi za njega i ne znaju. Prije riječi o njegovom životu i radu, želimo dati kratak osvrt na zvanje, koje je obnašao, kao i na uređenje visoke vjerske hijerarhije u Turskoj, iz kog je nastalo dotično zvanje. Osim toga, nazive muslimanske vjerske hijerarhije susrećemo u turskim dokumentima koji su danas kod nas predmet istraživanja u vezi s izučavanjem našeg kulturnog nasljeđa.

I

Kad se u sastavu i na području islamskog svijeta osnovala osmanlijska vlast i država, trebalo je u njoj urediti i izgraditi sistem i funkcije vlasti u raznim domenima, pa i

i uređenja položaja duhovne hijerarhije. U ovom pogledu naročito Turci su se ugledali u uređenje nekih ranijih islamskih zajednica i zemalja. Po tom uzoru prvo su postavljali važnije vjerske službenike, kadije i muftije. Tako je svaki veći grad imao kadiju i muftiju, kako je to bila praksa od najranijeg doba islamskog uređenja vjerskih službi.

Muftije su imale za svoj posao i nadležnost tumačenje, razradu i popunjavanje šerijata, a kadije suđenje i primjenu, provođenje u djelo šerijatskih odredaba. Oni su, pored toga, vodili brigu o svim vjerskim poslovima i vjerskom životu društva. No, turski sultani su još od najranijih dana osjećali potrebu da imaju pored sebe vjerskog predstavnika i službenika, koji će prvenstveno obavljati službu sudije i koji će im biti pomoćnik i savjetnik u vjerskim poslovima. Takvog službenika oni su u prvo doba svoje države postavljali u zvanju kadi-askera. U početku je to bio naročiti kadija (sudac), koji se nalazio i kretao u sastavu vojske, u pratnji sultana, za vrijeme njegovih vojnih pohoda, da bi prvenstveno po ovlaštenju i nalogu sultana sudio u vojsci, ali i u narodu u poslovima i sporovima koji bi se u takvim prilikama pojavili i naročito koji su dolazili i podnošeni sultanu na rješavanje. Ubrzo potom postao je, u neku ruku, vrhovni kadija, koji je imao nadležnost i funkciju ministra sudstva i prosvjete. Kao takav, on je, pored vezira (ministra predsjednika), bio veoma visoka i ugledna ličnost, jer je ponekad imao ulogu i vid vrhovnog vjerskog dostojanstvenika. U prvo vrijeme je za cijelu zemlju bio jedan kadiasker. U drugoj polovini XV vijeka, zapravo 886/1481. na predlog velikog vezira Karamani Mehmed-paše, sultan postavlja dva kadi-askera; jednog za Rumeliju (evropski dio Turske), a drugog za Anadoliju. Od tog vremena, ova služba ostala je podijeljena na dva položaja sa određenim teritorijem za svaki od njih.

Iako bi se po samom izrazu kadi-asker moglo slutiti, da to znači samo vojni sudija, to u praksi nije bio slučaj. Kadi-asker je imao širu nadležnost, on je predlagao, odnosno sa sultanom zajedno postavljao kadije i imenovao profesore (muderise) za određeni viši rang medresa na svom teritoriju. Uz to je, po sultanovom ovlaštenju, mogao vršiti sudijski posao za slučajeve i van svog područja. Slično zvanje i funkciju kadi-askera imao je u ranoj arapskoj državi visoki vjerski službenik, koji je za vrijeme Abasovića nosio titulu *kadil-kudat*, a za vrijeme Umejevića u Španiji *kadil-džema'a*, po čijem je uzoru, vjerovatno, uspostavljen i položaj kadi-askera. Istina, nadležnost i funkcije kadi-askera nisu uvijek bile jasno određene i stalne, jer su se ponekad i mijenjale. Kasnije je to čak postala jedna od titula, kojima se označavao stepen ili rang visoke uleme (vjerskih dostojanstvenika).

U daljnjem formiranju visoke duhovne hijerarhije uspostavlja se naziv mufti-enam (glavni muftija). Taj naziv dobio je muftija tri glavna grada: Istanbula, Burse i Edirne (biladi selase), koji je imao pravo i nadležnost izdavanja šerijatskih rješenja (fetvi) u tim gradovima. On je uskoro dobio naziv *šejhul-islam* koji ostaje stalan i dobiva poseban značaj. Tome nazivu dodavao se ponekad navedeni naziv *muftil-enam*, pa se dobivao prošireni naziv: *šejhul-islam ve mufti-enam*, ili: *muftil-enam ve šejhul-islam*, koji se odnosio na istu ličnost.

Šejhul-islam je arapska riječ, zapravo kovanica od dvije riječi: šejh i islam, u genitivnoj vezi. Leksički znači: starješina, učitelj islama, islamske nauke. Terminološki, u islamskoj literaturi, izraz ima dvije upotrebe, dva značenja, što je nastalo u dva različita perioda, tokom razvitka nauke i terminologije, u raznim islamskim sredinama i sistemima. U prvo vrijeme svoje upotrebe, ovaj izraz služio je kao *počasni* naziv za istaknute i vrsne učenjake islamskih nauka, a davali su im ga pojedinci, njihovi poštivaoci, ili gru-

, samo na osnovu naučnih vrijednosti koje su takvim učenjacima priznavali i pripisivali. Mnogo kasnije, to je postao *službeni* naziv za lice, koje je zauzimalo određeni visoki vjerski položaj.

Kao počasni naziv za istaknute učenjake, ova riječ se počela upotrebljavati u četvrtom stoljeću po hidžri. U prvim stoljećima islama, u islamskom svijetu, nisu se davale nikakve zvučne počasne titule, zvučni nazivi ni najboljim učenjacima, kao ni najboljim ljudima. Učeni i dobri ljudi bili su duboko cijenjeni i poštovani, kao učitelji i uzori, ali nisu hvaljeni frazama i laskavim riječima. U četvrtom stoljeću po hidžri, broj islamskih učenjaka, škola, pravaca i raznih poimanja, bio je velik. Pojedini učenjaci ostavljali su duboka traga i osnivali pravce u nauci. Neki sljedbenici i poštovaoci takvih učenjaka željeli su da istaknu svoje učitelje i njihova mišljenja, pa su ih u međusobnom takmičenju raznih pravaca reklamirali, dajući svojim odabranim učiteljima posebne naučne nazive. Za takve nazive postojali su i drugi, moglo bi se reći, opravdani razlozi, jer se u to vrijeme (četvrto stoljeće po hidžri) u islamskom svijetu uveliko prevodila i izučavala filozofija i nauka starih naroda: Grka, Indijaca, Perzijanaca i dr. U tim filozofijama bilo je poimanja, gledanja i vjerovanja, koja su bila suprotna islamskom učenju, i pojedini islamski učenjaci, prvenstveno teolozi, osjećali su potrebu da vjernicima objasne i odbrane stavove islama. Veliki i zaslužni ljudi islamske nauke, koji su u takvim prilikama uspješno tumačili islam i visoko držali baklju njegovog učenja, s pravom su od vjernika nazivani sjajnim imenima, koja su bila odraz stvarne veličine tih ljudi i iskrenog poštovanja od strane vjernika. Tako su se, u drugoj polovini četvrtog stoljeća, pojavili i bljesnuli počasni nazivi za ulemu, skovani od riječi islam i još po koje arapske riječi lijepog značenja. Otuda nazivi, naprimjer: imadul-islam (stup islama), fahrul-islam (ponos islama), zejnul-islam (ukras islama), šemsul-islam (sunce islama), dijau-islam (svjetlo islama), hudžetul-islam (autoritet islama), šejhul-islam (starješina islama) itd. Dakle, u periodu nastanka ovakvih počasnih naziva, što nije imalo nikakav službeni karakter, nastao je i naziv šejhul-islam. Kao takav, on je ostao dugo vremena u upotrebi, pa i danas se u tom smislu ponekad upotrebljava, a imao je uvijek širu upotrebu od svih drugih počasnih naziva.

Do pojave velike osmanlijske države i njene organizacije u prosvjeti, taj naziv u počasnom smislu upotrebljavan je u tri vida, za tri vrste ljudi. Prvo je imao *lokalni* karakter, kada građani jednog mjesta nazivaju svoga istaknutog učenjaka tim nazivom, koji ostaje poznat i usvojen samo u njihovom naučnom krugu. Takav je slučaj sa Fahrudin Razijem (Ebu Abdullah Muhammed b. Omer Fahrudin er-Razi, umro 606/1209., poznati islamski učenjak i komentator Kur'ana). On je, u tada živom naučnom centru, u gradu Heratu (u sjeverozapadnom dijelu Afganistana), držao predavanja duže vremena, koja su slušali pristalice raznih pravaca i škola, između sunnita i ši'ita. Svi su mu postavljali svakojaka pitanja, a on je svakom rado i spremno odgovarao, braneći sunnitski pravac, kome je i sam pripadao. Naučni krugovi njegova mjesta, Herata, dali su mu počasni naziv i šejhul-islam, što je uglavnom ostalo priznato samo u tim krajevima.

Drugi vid upotrebe ovog naziva je, kada se on, uzet sam, bez imena osobe, odnosi na jednog najvećeg učenjaka među mnogobrojnim učenjacima, nosiocima tog naziva u jednom vremenu. To je, dakle, slučaj, kada je naziv šejhul-islam imao *osobni* karakter, tj. kad se uzet sam za se odnosio samo na jednu osobu; jednog učenjaka u jednom vremenu, u neku ruku kao njegovo vlastito ime zato što se on smatra najvećim učenjakom svog vremena, pa se uzima kao opće znano da taj naziv pripada samo njemu. Ako se i drugima, u to vrijeme, htjelo dati taj počasni naziv, valjalo je uz isti navesti i njihovo ime. Ovakav slučaj imamo, naprimjer, sa učenjakom Ali b. Muhammed b. Ismail el-

Isbidžabi-jem (452-536) 1060-1141. U njegovo vrijeme bilo je više učenjaka koji su imali počasni naziv šejhul-islam, ali ako se taj naziv izgovarao ili pisao u to vrijeme općenito, sam, onda se odnosio samo na ovog učenjaka, kao na posebno istaknutog pravni-ka hanefijske pravne škole.

Treći vid ili način upotrebe ovog počasnog naziva bio je u vezi sa zvanjem za davanje fetvi, zvanjem muftije, kada se, naime, taj naziv davao svakom ko je dobio odobrenje (idžazetnamu) ili naimenovanje, da vrši, ili da može vršiti službu muftije. Razumije se, dugo vremena takva odobrenja i naimenovanja davata su samo visoko učenim i dostojnim ljudima.

Ovi počasni nazivi za učenjake kao da su nastali naspram sličnih, specijalnih naziva za političke i vojne ličnosti, naprimjer vezire i vojskovođe, kojima su se, nešto ranije, počeli davati počasni nazivi, koji odgovaraju njihovom pozivu, kao što su: izzul-islam (uvaženost, moć islama), sejful-islam (mač islama), itd. Prema takvim nazivima nastali su nazivi šejhul-islam i dr., koji su se odnosili samo na duhovne veličine, ulemu, istaknute teologe i sufije (mistike).

U Iranu, ovaj naziv šejhul-islam je dobio nešto drugojačiju upotrebu, i time posebnu nijansu u značenju. Ovdje, naime, taj počasni naziv pripadao je učenjaku svakog većeg grada, kao i predsjedniku suda i sudiji kojeg visokog suda.

Ali, naziv *šejhul-islam* dobiva svoje najsjajnije značenje i značaj, kad je pripao muftiji glavnog grada Carevine. Od tada se uskoro pojam šejhul-islam počeo razvijati u posebnom, novom smislu. Tako taj naziv sve više dobiva službeni karakter i počinje označavati najvišeg vjerskog predstavnika muslimana, poslije halife. Takav smisao i ulogu dobiva nosilac ovog naziva još u vremenu sultana Murata II (1421-1451). Zato, kad se broje šejhul-islami u ovom svojstvu i sa ovakom službenom ulogom, onda se kao prvi navodi Muhammed Šemsuddin-efendi Fenari (1350-1431), kojeg je postavio navedeni sultan za svog glavnog muftiju, odnosno šejhul-islama. Od njegova vremena, ovaj naziv prestaje biti samo počasni, i postaje službeni naziv za ličnost određenog najvišeg vjerskog položaja i funkcije. Već u XVI stoljeću to je naziv za ličnost koja stoji na čelu svih islamskih učenjaka (uleme).

ZNAČAJ I ULOGA SEJHUL-ISLAMA I MESIHATA

Tokom vremena nadležnost i značaj funkcije šejhul-islama mijenjali su se i sve više proširivali. Malo pomalo, on je postao glavni vjerski starješina svih muslimana u turskom carstvu, pa i u cijelom svijetu, tako što je sultan, kao vrhovni vjerski poglavar (halifa) svih muslimana, prenio svoju vjersku nadležnost i vlast na šejhul-islama. Naime, halifa je, kao zamjenik i nasljednik Božijeg poslanika Muhammeda a.s., centar svekolike vjerske vlasti i nosilac svih vjerskih i državnih funkcija. On je predvodnik (imam) u džamiji, sudac (kadija) i davalac vjerskih rješenja (muftija). No, kako on nije u mogućnosti da sve te funkcije obavlja lično, naročito u raznim mjestima, to su još prve halife, po uzoru na samog Muhammeda a.s., postavljali gornje službenike u pojedinim mjestima širom svoje države, koji su dotične funkcije vršili u ime halife.

To su bili lokalni vjerski službenici, za određene službe u svom mjestu. Opća vjerska vlast za organizaciju svih službi i cjelokupnog vjerskog života u islamskoj zajednici ostala je i dalje pri samom halifi. Sada, pak, osmanlijske halife prenose zapravo svoju

opću i vrhovnu vlast u vjerskim pitanjima na šejhul-islama, slično kao što su mnogo ranije, još i pojedini arapski halife, prenosili svoju političku i vojnu vlast, pa neke svoje vezire, a naročito na prvog ili velikog vezira (sadri-azam).

Između službe kadi-askera i službe šejhul-islama dolazi u početku do takmičenja i borbe za prestiž. Uticaj i služba šejhul-islama dobili su prevagu i veći značaj, pa tako šejhul-islam postaje halifin savjetnik, pomoćnik, zamjenik i opunomoćenik za vjerska pitanja i za organizaciju vjerskog života i vjerskih službi. Kao takav, naročito je imao vrhovni nadzor i vlast u pitanjima i poslovima vjerske prosvjete i školstva, te u pitanjima vjerskog života uopće. Kadi-asker ostao je kao sultanov sudija i glavni vojni sudija, koji je, pored diobe vojnih ostavština, zadržao i vlast nad šerijatskim sudovima (kadijama) u svom području, jer je mogao dodjeljivati kadijske položaje i predlagati halifi postavljanje kadija. U kasnije vrijeme, uticaj šejhul-islama proširio se i na područje šerijatskog sudstva. Poslovi i nadležnost šejhul-islama ubrzo su se široko razvili, pa je trebala posebna ustanova i administracija za njegov rad. U tu svrhu on je imao i posebno sjedište sa svim potrebnim uslovima i osobljem, koje je bilo vjerski visoko obrazovano, — što je sve činilo ustanovu vrhovnog islamskog starješinstva, koja je poznata pod nazivom *Mešihat*. Otuda su neki zapadni pisci ponekad poredili položaj šejhul-islama sa položajem pape u katoličkom svijetu, što nije u potpunosti adekvatno, jer je šejhul-islame postavljao i smjenjivao halifa, i oni su svoja ovlašćenja i funkcije vršili u ime halife. To, dakle, nije bila potpuno samostalna i neovisna služba, mimo volje i vlasti halife.

Istina, ponekad su pojedini šejhul-islami sticali i imali veliki autoritet i uticaj, tako da su često, u skladu sa šerijatom, ograničavali i usmjeravali namjere, želje i aktivnosti samih halifa. Takav je, naprimjer, bio šejhul-islam Zembilli Ali el-Džemali-efendi, koji je bio na položaju za vrijeme trojice sultana, u trajanju od 26 godina (umro 932/1526). Njegova moć, veliki uticaj i autoritet ogledali su se baš u vrijeme strogog sultana Selima I, zvanog Javuz (Strogi, 1512-1520). Mnoge nagle, prestroge i sa šerijatskog stanovišta pogrešne akcije ovog moćnog sultana, osujetio je Zembilli Ali-efendi, suprotstavljajući se direktno i otvoreno njegovim odlukama i nakanama. To je onaj šejhul-islam, za koga se kaže da je spriječio sultana Selima od nasilnog islamiziranja kršćana u evropskom dijelu Turske, kad je sultan bio nakanio da to učini, kao protumjeru za nasilno pokrštavanje muslimana u Španiji.

Mešihat doživljava najsjajniji period kad je na položaj šejhul-islama došao poznati islamski učenjak, komentator Kur'ana, istaknuti pravnik, briljantni muftija Ebus-Su'ud (Ahmed b. Muhammed el-Imadi, umro 982/1574). Na tom položaju ostao je dvadeset i osam godina (22 godine za vrijeme sultana Sulejmana I Zakonodavca i 6 godina za vrijeme sultana Selima II). Sve zakone koje je sultan Sulejman izdao, redigovao je i sa šerijatom uskladio šejhul-islam Ebus-Su'ud.

Ugled i položaj šejhul-islama bili su često veći od ugleda i položaja svakog drugog velikodostojnika, pa i od položaja velikog vezira, a nekad je prednost imao samo veliki vezir. Njegov uticaj prelazio je daleko čisto vjerske okvire. U skoro svim važnim državnim poslovima bio je pitan za savjet i njegova se riječ poštivala. Njegov ugled kao vrhovnog muftije bio je neophodan u takvim poslovima. Najvažnija pitanja, kao što su ustoličenje halife i rat, nisu se nekad bez njega mogla riješiti. U XIX stoljeću postao je i član Carskog vijeća (Divana) kao najviši vjerski predstavnik. Glavni zadatak bio mu je da bdije nad državnom praksom i da je usmjerava, kako bi ona bila u skladu sa šerijatom. Razumije se, takvo njegovo nastojanje nije uvijek i u svim slučajevima bilo uspješno.

U kasnija vremena, pogotovo pod Uticajem samovolje pojedinih sultana i raznih drugih okolnosti, značaj i uticaj šejhul-islama počeli su opadati. U XIX i XX vijeku, preko novouvedenih reformi, njegova je djelatnost sve više sužavana. Ukidanjem halifata u Turskoj 1924. godine prestao je postojati i položaj šejhul-islama. No, ugled toga položaja i njegovog nosioca bio je uvijek veliki u očima širokih slojeva islamskog svijeta.¹⁾ (v. Ilmiye Salnamesi, Istanbul, 1334/1915, str. 304-320; — Mehmed Handžić, Pogled na sudstvo u BiH za vrijeme turske vlasti, Sarajevo 1941).

II

Mehmed Refik efendija Hadžiabdić je rođen 1229/1813. godine. Ocu mu je bilo ime Ali-efendija, a djedu H. Abdullah-efendija. Otac mu bijaše poznat i uvažen kao veoma pametan, razborit i dosta učen čovjek.

Početne nauke Mehmed je učio u svom rodnom mjestu Rogatici pred svojim ocem. Njegovi plemeniti roditelji imali su umijeća i mogućnosti da svom darovitom sinu daju lijep odgoj, ljubav za rad i urednost, što je ostalo njegova vrlina kroz cijeli život. Kako je rastao i razvijao se, na njemu se sve više odražavala umna darovitost i sposobnost za nauku, pa ga je otac rano poslao u Sarajevo, da se tamo školuje, pod nadzorom i brigom Mustafa-efendije Glođe. Otac mu ubrzo umrije, pa je mlad ostao bez oca. Mustafa-efendija bijaše Mehmedov tetak, jer mu je tetka po ocu (očeva sestra) bila udata za njim, a po zanimanju je bio kadija. Kad je isti poslat za naiba na travničkom kadiluku 1241/1825. poveo je sa sobom u Travnik i mladog Mehmeda, koga je odmah dao na školovanje. Po isteku roka kadijske službe, Mustafa-efendija i njegov štićenik Mehmed vraćaju se u Sarajevo. Ovdje Mehmed nastavlja dalje školovanje u Gazi Husrevbegovoj (Kuršumliji) medresi. U to vrijeme, u ovoj medresi je predavao istaknuti muderis i čuveni alim Muhamed-efendija Mulić i Mehmed Refik je stupio u krug njegovih učenika. U prvo vrijeme po svom dolasku i stupanju u medresu, stanovao je u privatnom stanu kod svog tetka Mustafa-efendije Glođe, a kasnije je dobio mjesto i nastanio se u internatu medrese.

Ove podatke o rodbinskim vezama Mehmed Refika sa Mustafa-efendijom Glođom, o njihovom odlasku u Travnik i Mehmedovom školovanju tamo, te o njihovom povratku u Sarajevo, — navodi Muvekkit, (v. Tarihi Bosna IV, I. 74). Kreševljaković (Novi Behar III, 327) pak kaže, da je Mustafa-efendija Glođo bio Mehmedov dajdža, dakle materin mu brat. Isto tako on kaže, da je Mehmedov otac išao u Travnik i tamo dugo godina bio kadija, a uopće ne navodi kadijsko službovanje u Travniku Mustafa-efendije Glođe. Nije nam poznat izvor kojim se Kreševljaković služio u ovom slučaju.

Tokom svog školovanja u GHB medresi Mehmed Refik se isticao bistrinom, marljivošću i lijepim ponašanjem, pa je svratio na sebe pažnju čitavog kruga ugledne onovremene uleme. U sarajevskoj mehkemi (šerijatskom sudu), tada je bio kadija Turčin Husein-efendija Ispartali (iz Šparte), koji se kretao u krugu visoke sarajevske uleme i interesovao za rad i vladanje učenika medrese, pa je i on upoznao i zapazio vrijednost i vrline mladog učenika iz Rogatice, Mehmeda Refika. Zato, kad je godine 1832., ostalo upražnjeno mjesto pisara u sarajevskoj mehkemi, navedeni kadija je pozvao našeg Mehmeda i ponudio mu da on primi tu službu, što je ovaj i prihvatio na nagovor svoga tetka.

1) Posljednji predstavnik toga visokog položaja bio je Mustafa Sabri-efendi Tokati, koji je umro kao emigrant u Kairu pred drugi svjetski rat. Imao sam priliku bliže lično upoznati toga čovjeka, za vrijeme mojih studija na Al-Azharu u Kairu. Bio je to veliki islamski učenjak, filozof i pjesnik.

i službenom poslovanju suda, kao i prva saznanja o društvu i raznim društvenim problemima. Već to je učinilo da osjeti potrebu za produblivanjem svoga znanja na polju islamskog prava i da traži puta za dalje školovanje poslije završetka medrese. Tu mu je opet pomogao kadija Husein ef. Ispartali. Naime, kad je ovaj kadija, 1833. godine, završio kadijsko službovanje u Bosni i pošao u Istanbul, omogućio je i ponudio Mehmedu, svome mladom službeniku iz sarajevskog suda, da i on tamo pođe s njim, kako bi nastavio dalje školovanje, što je ovaj rado prihvatio i pošao u veliki i daleki svijet — i ne sluteći vjerovatno tada, šta ga tamo sve čeka, kakvi putevi se pred njim otvaraju, kakvi ga čekaju usponi, sa svim svojim sjajem, tegobama i odgovornostima.

Kako se on, u novoj velegradskoj sredini osjećao i snašao i na koga se oslanjao u prvo vrijeme, nije nam poznato, ali se zna da se svim žarom i punom marljivošću dao na izučavanje islamskih nauka, a naročito islamskog prava. Sada je upravo dobio zgodnu priliku, da ugasi svoju neodoljivu žeđ za naukom. Logično je misliti, a i okolnosti ukazuju na to, da mu je i dalje, u novim prilikama, bio glavni oslon i bliski prijatelj kadija Husein-efendija, s kojim je on očito ostao i dalje u bliskim vezama. Da su te veze bile vrlo prisne i da je kadija mnogo cijenio našeg mladog studenta, kao kršnog i plemenitog momka, vidi se i po tome što ga je uskoro, prije njegova završetka studija, oženio svojom kćerkom.

Ove podatke o prijateljstvu Mehmeda Refika sa kadijom Husejn efendijom i o ulozi ovog kadije u pogledu Mehmedovog odlaska u Stambol, te u pogledu njegove ženidbe, navodi glavni izvor: Ilmije salnamesi (što je izdao Mešihat, Istanbul 1334/1915). Oslanjajući se, vjerovatno, na taj izvor, to isto navode Kreševljaković, Handžić i H. Šabanović. Muvekkit u svom djelu (n.mj.) kaže da je Mehmeda Refika, za vrijeme njegove službe u šerijatskom sudu u Sarajevu, zapazio i s njim se sprijateljio sasvim drugi sarajevski kadija toga vremena, a to je Samokovli Mehmed Nazif-efendija, da ga je ovaj odveo sa sobom u Istanbul i tamo ga oženio svojom kćerkom. Na ovu Muvekkitovu verziju ne osvrće se nijedan od gornjih naših pisaca, niti navedena salnama, iz čega se da razumjeti, da za nju uopće nisu znali. Činjenica je, međutim, da su obojica navedenih kadija služili u sarajevskoj mehkemi u ovo vrijeme (v. sidile 72 i 73 u GHB biblioteci) i da su oba, nekako iste godine, 1833. odselili u Istanbul, dakle kada je tamo pošao i Mehmed Refik. (U navedenim sidžilima Ahmed Nazif je svugdje potpisan Samakovi, a Muvekkit mu u svom djelu piše prezime Samokovli. I jedno i drugo je po bugarskom gradu samakov ili Samokov, jugoistočno od Sofije, odakle je dotični kadija porijeklom. Iz fernana od 23. zulkade 1248/1832., kojim se imenuje za kadiju u Bosni, Sarajevu, vidi se da je prije toga bio kadija u Beogradu. Iz sidžila se vidi da je bio ugledan i aktivan kadija, poznat u visokim krugovima u Istanbulu. Mjeseca zulkade 1249/1833., šalje mu kadi-asker Rumeilije ovlaštenje, da izvrši diobu ostavine Osman—kapetana, — u sidžilu: Osman—paše, — brata Husejn-kapetana iz Gradačca).

Pored svega, čini nam se da su gornji navodi o prijateljskim odnosima kadije Husejn-efendije Ispartalije sa Mehmedom Refikom ispravni, a da je Muvekkit u svom kazivanju pogriješio — iako nam nije jasno, kako mu se to moglo desiti, kad je, tako rekuć, bio savremenik tih zbivanja. Muhamed Enveri Kadić u svojoj Kronici, sv. 26, ne donosi nam nikakve podatke u ovom pogledu. On u vezi s Mehmedom Refikom bilježi samo dvije kratke vijesti: o njegovom postavljanju na položaj šejhul-islama i o njegovoj smrti.

Nakon redovnog i marljivog studija, za vrijeme kojeg se među hiljadama istanbulske studenata iz cijelog islamskog svijeta, isticao svojom bistrinom duha i shvatanja,

efendije. Diploma je, prema ondašnjim običajima i sistemu studija u Istanbulu, glasila na "pomoćne nauke" (vesail) i visoke vjerske nauke (ulum alijje — dogmatika sa apologetikom, tefsir, hadis, fikh i dr.). Nasljedno pravo (feraid) studirao je posebno kod poznatog učenjaka te struke Aksakalli Kurdži Muhammed Sakib-efendije.

U međuvremenu, punac mu je imenovan i upućen na kadijski položaj u Damask, i kad je tamo otišao na svoju službu, s njim je otišao i Mehmed-efendija, što ukazuje da je on tada postao nerazdvojan član porodice svoga punca, kadije Husein-efendije. Ovaj odlazak u Siriju imao je za našeg mladog teologa dalekosežne posljedice i značaj u duhovnom pogledu. Damask je još bio pun tradicionalne islamske kulture i njenih spomenika, svakojakih knjiga iz područja islamske ortodoksije, filozofije i mistike, dakle pravi eldorado duhovnog blaga za njegove sklonosti i njegovu prirodu, žednu svakojakog znanja. Do ovog vremena, Mehmed Refik se bavio, uglavnom, izučavanjem teoloških i pravnih nauka, a sad mu se pružila prilika da se upozna i sa filozofijom misticizma (tesavvufa), na što se on dao sa naročitim žarom. Nije nam poznato da li je za vrijeme boravka u Siriji obnašao kakvu službu, ali se zna da je mnogo čitao tesavvufsku literaturu, a naročito djela poznatog mistika Šejh Muhjiddin Ibn el-'Arebije. Često je posjećivao i njegov grob, kao i grobove drugih istaknutih učitelja tesavvufa. Bio je mnogo zanesen i do napetosti obuzet alegoričnim tumačenjima Ibn 'Arebije. I, kao što se u izučavanju teološko-pravnih nauka visoko uzdigao i postao istaknut učenjak, htio je tako da se visoko popne i uz ljestvice tesavvufa i da duboko zaroni u more *hakikata*, — što mu je i pošlo za rukom, jer je kroz svoje tesavvufsko izučavanje i meditacije stekao izvjesne duhovne sposobnosti i inspiracije. Kao vidno priznanje i potvrdu tomu, dobio je inabet (blagoslov i diplomu o prijemu) od Šejh 'Abdul-Fettaha Ukrije, istaknutog učenika i nasljednika čuvenog sofijskog šejha Zijauddin Halida, i tako stupio u nakšibendijski red.

No, pored svega navedenog, njegove životne prilike nisu mu omogućile da dođe do izražaja kao sufija i da razvije djelatnost na području tesavvufa, bilo putem pisanja ili odgojnim djelovanjem kao učitelj (muršid). Njegove životne prilike vratile su ga uskoro od tesavvufa i tarikata šeriatu i poslovima vezanim za šeriat, — tako da je tesavvuf ostao samo njegova lična privatna spoznaja i doživljaj. Te prilike i mnogi odgovorni poslovi, istina, nisu mu dozvoljavali da se posebno bavi pisanjem ili predavačkim radom ni na polju teologije i šeriatskog prava. Zato, pored sve njegove učenosti, od njega nam je ostalo malo pisanih radova.

Kad uzmemo u obzir njegovo duboko poznavanje šerijata i puno poštovanje istog s jedne strane, te njegovo živo interesovanje i svojevremeni zanos za tesavvuf s druge strane, može se postaviti pitanje: kako je on doveo u sklad i povezao u sebi te dvije duhovne orijentacije i ta dva poimanja. Njegov dalji život i rad ukazuju nam da je on, u tom pogledu, bio na stanovištu koje su zastupali svi ozbiljni i priznati islamski učenjaci, kao i uvaženi sufije, a to je, da je tesavvuf samo filozofsko-etičko produbljenje, razrada i nadgradnja šerijata, i da on mora ostati samo u granicama šerijata i u punom skladu s njim. Prema tome, iako je mnogo čitao, na primjer, Muhjiddin Ibn el-'Arebiju, on nije usvajao niti je mogao usvojiti sve njegove teze i ona njegova shvatljiva i neshvatljiva, ili svjesna i nesvjesna *odstupanja od šerijata*. To nam ukazuje i otuda nam postaje jasnije, što je on, čitavog svog života, ostao predan poslovima i službi, koji zahtijevaju izučavanje šerijata i njegovu primjenu.

Uskoro, 1838. godine, dok su bili u Damasku, umre mu punac, a on se potom vrati u Istanbul. Kako u to vrijeme nije imao zaposlenja, a sklon nauci, to se odmah sav

skog prava. On u svom izučavanju nije želio da ostane samo teoretičar, daleko od života i prakse, nego je nastojao da s njima poveže nauku i tako je učini životvornom i korisnom. Da bi u tom pogledu stekao više saznanja i iskustva, uskoro se zaposlio besplatno u Uredu za nadzor vakufa. Pored njegove učenosti, vjerovatno mu je i to pomoglo, da je ubrzo (1840. god.) dobio službu u mešihatu, u uredu za fetve. Na tom mjestu, ovaj puta, nije dugo ostao, jer je kroz godinu dana (1841) postavljen na položaj kadije pri šerijatskom sudu na Ejjubu (Istanbul), na kom je položaju ostao oko tri godine, do 1844., kada je postavljen za kadiju u Varni (Bugarska). Ove godine kadijske službe upravo su za njega dobro došle da pokaže svoje pravničke sposobnosti, što samo sudska praksa može omogućiti.

Po završetku određenog roka u kadijskoj službi u Varni, vratio se u Istanbul i stupio u službu koncipijenta (perovođe) u Uredu za fetve pri mešihatu. Kada je uskoro šef toga ureda, fetva-emin Mehmed Arif Mešreb-zade — koji je kasnije postao šejhul-islam — postavljen u ramazanu 1845. za inspektora pri vladi, to važno mjesto fetva-emina ostalo je upražnjeno. Kako je to u mešihatu, uz šejhul-islama, jedno od najvažnijih mjesta, to se je sam šejhul-islam lično brinuo kome da isto povjeri. U tu svrhu, tadašnji šejhul-islam Muhammed Asim-efendi Mekki-zade konsultovao se sa dotadanjim fetva-eminom Mehmed Arifom, tražeći njegovo mišljenje o tome ko bi između službenika u Uredu za fetve, po svojoj pravnoj sposobnosti i vjersko-moralnom životu, bio podesan da se postavi na mjesto fetva-emina. Kako je Mehmed Arif, dotadnji šef toga ureda, dobro poznao sve svoje službenike, to je, bez mnogo razmišljanja, otvoreno i veoma povoljno izjavio, da je za to mjesto podesan i dostojan naš Rogatičanin Mehmed Refik. Šejhul-islam je želio da se i sam u to uvjeri, pa je povodom toga pozvao Mehmed Refika u svoj ured, radi naročitog ispita i provjeravanja. To, u stvari, nije bio nikakav školski ispit, u klasičnom smislu, nego dug razgovor, naročito podešen i vođen, pun svakojakih naučnih problema i testova, a da ispitanik nije bio do kraja ni svjestan o čemu se radi. Nakon dužeg razgovora, šejhul-islam se uvjerio da je Mehmed Refik prava rijetkost i dragocjena riznica vrline i znanja, pa ga je odmah postavio na položaj fetva-emina, što je bio donekle neuobičajen potez, s obzirom na njegove made godine i njegov kratki staž i niski službeni rang. No, ovim imenovanjem Mehmed Refik je stupio u užu krug više hijerarhije, i to na osnovu svoje naučne i moralne vrijednosti, bez svih formalnih uslova, koji su za mnoge bili najvažniji. Naime, on je tada, po svom rangu, spadao u široki krug muderisa, a po godinama je bio dosta mlad (32) za tako visok položaj, pa su mnogi njegovi savremenici i kolege davali prigovore na račun tog imenovanja. Kad uzmemo u obzir opće slabosti, slabe kadrove i slabu administraciju, te svakojaka podmićivanja u to vrijeme u Turskom carstvu, onda je razumljivo da je pravilno gledanje i pravilno procjenjivanje ljudskih vrijednosti bilo mnogima neobično i neugodno. Tadanji šejhul-islam Mekki-zade bio je od onog manjeg broja ljudi u Turskoj, koji su nastojali da mnoge slabosti poprave i da pravilno stvari postave, te da bar u vjerskoj upravi zavedu zdrave odnose i red. Zato se nije mnogo obazirao na poviku i prigovore imenovanju Mehmeda Refika na položaj, iako su se ti prigovori uporno nastavljali. Te iste godine, umre šejhul-islam Mekki-zade, a na njegovo mjesto dođe nova ličnost. Kritičari i svakojaki zavidnici Mehmeda Refika pomisliše da će sad imati više uspjeha nego kod prethodnog šejhul-islama, pa nastaviše sa svojom vikom i prigovorima, nastojeći da se Mehmed Refik smijeni sa položaja fetva-emina. Slabi karakteri uvijek zaziru i strahuju od učenih i vrijednih ljudi, od zdravih karaktera, jer misle da im pozitivni i istinski vrijedni ljudi smetaju, da ih ugroža-

velika povika na Mehmeda Refika. Međutim, novi šejhul-islam Arif Hikmet bej-efendi bijaše učen, kulturni i pravedan čovjek, koji je također želio i nastojao da sve stvari pravilno vidi i pravilno postavi. Zato, kada je i on pobliže upoznao ličnost Muhameda Refika i njegove vrijednosti, zadržao ga je i potvrdio na njegovom položaju, pružajući mu punu podršku, a sva vika i kritike, upućene na njegov račun, pale su i kod njega u vodu, jer nisu imale osnove, niti su bile potkrijepljene stvarnim činjenicama koje zaslužuju obzir.

I ne samo to, Mehmed Refik je uskoro dobio i mnoge počasne titule, kao: munla od Izmira (1847), munla od Bosne (1848), munla od Edirne (1849), munla od Meke, Medine i Istanbula (1853), — koje su dobivali istaknuti vjerski učenjaci (ulema).

Pored svega toga, ipak je za kraće vrijeme morao napustiti položaj fetva-emina, iako nije izvjesno da li je to bilo zbog navedenih prigovora, ili se radilo o potrebi službe. Naime, 1272/1855. postavljen je za inspektora carskih vakufa (evkafi humajun), a slijedeće godine postao je savjetnik anadolskog i rumelijskog kadi-askera, te savjetnik pri komisiji za izbor šerijatskih sudija. Uskoro potom (1274/1857) dobio je ponovo položaj fetva-emina, a zatim u ramazanu iste godine još jedan visoki položaj, a to je položaj kadi-askera Anadolije. Pred njim su se sad lako otvarala sva vrata visokih položaja. Tako, kada su 1276/1859. poduzeti radovi na uređenju i opravi Revdai-Mutahhere (džamije i Muhamedova turbeta u Medini), tada je u vezi s tim poslovima, obrazovan naročiti odbor izabrane uleme pri mešihatu, u koji je ušao i Mehmed Refik-efendija. Na njegov predlog usvojeno je da se, po završetku radova, nad vratima džamije napiše prikladni hadis (Muhamedova izreka):

"Jedan namaz u ovoj mojoj džamiji vrijedniji je od hiljadu namaza u drugim džamijama, izuzev svetog hrama Mekke", — što se naročito dopalo i tadanjem sultanu Abdul-Medžid hanu.

Kao istaknut poznavalac islamskog prava postavljen je godine 1282/1865 za člana komisije za izradu zakona pri Ministarstvu pravosuđa, zadržavajući predsjedništvo komisije za izbor šerijatskih sudija. Te godine išao je i na hadž.

Sad je pred njim ostao još samo vrhovni vjerski položaj, prvi vjerski položaj do halife: 1283/1866. (u četvrtak 27. rebiul-evela) postao je šejhul-islam. Taj događaj ponukao je nekog turskog hroničara — pjesnika, da izrekne kronogram sa datumom njegovog postavljanja, polustihom:

"Allah dovede na vrhovni položaj za davanje fetvi najučenijeg pravnika Refika" (v. limita Salnamesi, 597). On je bio po redu 109. šejhul-islam.

Pored svega općeg poštovanja i ugleda što ga je uživao u krugovima ozbiljnih i čestitih ljudi, nije se dugo zadržao na ovom položaju. Veoma nestabilne i burne prilike u Turskoj carevini u to vrijeme, što je pojačavano svakojakim spletkarenjem iznutra i izvana zemlje, nisu zaobilazile ni vjerski život, nego su sveopći društveni potresi zahvatili i to područje. Zato nam postaje bar donekle razumljivo, što je čovjek tako velikih vrijednosti, kao što je bio Mehmed Refik-efendija, tako brzo sišao sa najvažnijeg vjerskog položaja,

kada je baš takav čovjek bio tu najpotrebniji. Da bismo što bolje upoznali njegov lik i shvatili njegov značaj za položaj do kog se uzdigao, mislimo da je podesno ovdje navesti njegov opis iz biografije što ju je o njemu napisao turski istoriograf Ali Emiri (v. Ilmiye salnamesi, str. 596-98). On kaže: "Mehmed Refik efendija je bio u poštenju i čistoći duše besprimjoran, u nauci visoko istaknut, u islamskom pravu posebno duboko učen. U životu nije činio ništa što bi umanjilo njegovu naučnu i moralnu vrijednost. Bio je oličenje vrline i uživao je opće dobro mišljenje o sebi..." Pa ipak je srazmjerno kratko vrijeme ostao na položaju šejhul-islama, jer je smijenjen sa tog položaja 7. muharema 1285/1868. Vrijeme njegova mešihata trajalo je, prema tome, jednu godinu, devet mjeseci i devet dana.

Neke druge položaje zadržao je i poslije toga. No sudbina mu nije dala da iskaže svoje sposobnosti za duže vrijeme, bar na nekim drugim funkcijama, jer ga je, poslije toga do 2-3 godine zadesila teška bolest (tifus), od koje je, nakon bolovanja od trideset dana, preselio na onaj svijet 29. muharema 1288., odnosno 20. aprila 1871. u 59-oj godini života.

Od pisanih radova poznato mu je djelo "Nukulul-fetava"

"Izvori djelu' El-fetavel-fejdije". Djelo "El-fetavel-fejdije" napisao je raniji šejhul-islam Fejzullah-efendi Erzerumi (umro 1115/1703). To je zbirka pravnih rješenja na turskom jeziku, bez navođenja izvora za pojedine fetve. Ta zbirka služila je tada mnogima kao glavni oslon i priručnik za davanje pravnih rješenja. Njima, a naročito svojim kritičarima, kao da je naš učenjak htio da pokaže svoje pravno znanje, pa je za sve te fetve iznašao i napisao citate i pravne principe (nukul) iz glavnih i pravnih izvora islamskog prava, na osnovu kojih su dotične fetve date. To je, zapravo, stručni naučni komentar na arapskom jeziku, sa objašnjenjem izvora za fetve, što ukazuje na duboku učenost pisca. Rad čini jedan povelik svezak i štampan je zajedno sa osnovnim djelom u Istanbulu, u štampariji "Matba-a Amira" 1266/1849, pod naslovom:

Naši ljudi su ubrzo pribavili to djelo za naše biblioteke i za svoje potrebe, pa tako imamo primjerak istog i u GHB biblioteci pod brojem 383. U ovom izdanju, istina, nije uopće otisnuto ime autora, iako nam izvori kažu, da je to rad Muhameda Refik-efendije. Takav postupak izostavljanja imena autora dešava se često u ranijim turskim izdanjima kod njihovih štamparija. Na osnovu toga rada njegovo ime navodi se među imenima onih naših ljudi, koji su pisali na orijentalnim jezicima (v. Handžić, Književni rad, 18 i Šabanović, Književnost Muslimana BiH, 582).

Iako za svo vrijeme, otkako je otišao u Istanbul, nije dolazio u domovinu, on je ipak nije zaboravio, kao ni svoje zemljake. S njima se rado susretao i pri tom rado s njima razgovarao maternim jezikom. Novopridošlim od njih, a naročito našim studentima, pomagao je na razne načine. Naš poznati alim i kasnije profesor i direktor Šeriatske suđačke škole H. Hasan efendija Spaho bio je na naukama u Istanbulu, kad je Mehmed Refik bio šejhul-islam, i često je kazivao, kako je s kolegom Muhamedom Mulićem, si-

nom muderisa Mulića, posjetio šejhul-islama jednog bajrama, te kako ih je on lijepo, očinski primio i s njima našim jezikom razgovarao.

Imao je dvije kćeri, i obje je udao za naše ljude, svoje zemljake, Rogatičane.

Ono što naročito ukazuje za njegovo osjećanje za svoj rodni kraj, jeste činjenica što je on sagradio u Rogatici džamiju i mekteb, i u tu svrhu, za njihovo podizanje i održavanje, osnovao i ostavio vakuf. Džamija je podignuta na mjestu gdje je prvobitno bila jedna stara, vjerovatno najstarija džamija u Rogatici, zvana Tekijska džamija, na lijevoj obali Rakitnice, na putu za mahalal Gračanicu. Po kakvoj je tekiji prozvana ta stara džamija, nije poznato, ali se zna da se je ona davno, polovinom 17. stoljeća, porušila. Na njenom mjestu podigao je tada novu džamiju neki Derviš-paša, ali je vremenom kroz dva stoljeća i ova džamija dotrajala i postala ruševna. Na mjestu ove, odnosno stare Tekijske džamije, podigao je svoju džamiju Mehmed Refik efendija. U natpisu nad ulazom njegove džamije spominje se na ovom mjestu Tekijska džamija, a u njegovoj vakufnami — Derviš-pašina džamija. Ova njegova džamija je jedna od sedam spomenutih poznatih rogatičkih džamija, a narod ju je nazvao Šehislamija, — tj. šejh-islamova džamija. Bila je skromnih dimenzija (9,60 x 7,40 m) i zidana je od kamena, ali je arhitektonski bila lijepo izgrađena, a naročito njen strop, koji je bio izrezbaren. Stradala je u drugom svjetskom ratu, i od nje danas strše samo zidine.

U blizini džamije bio je sazidan mekteb. Stihovani kronogram na turskom jeziku s datumom izgradnje džamije i mekteba sastavio je tadanji sarajevski pjesnik Fadil-efendija Šerifović. Džamijski kronogram, sastavljen u pet dvostiha i napisan na kamenoj ploči iznad ulaza, glasi:

*(Šejhul-islam, izvor vrlina, naš gospodin Refik
trudio se danonoćno, da čini dobra djela.*

*Na mjestu Tekijske džamije, što no je bila na ovom mjestu,
od čijih temelja ni traga ne osta,*

*ukazujući pažnju postojbini svojih djedova,
izgradi ovu džamiju, brigom i trudom svojim.*

*Bog pomože i olakša njeno dovršenje,
a za graditelja počese se Bogu moliti svi.*

Fadil izreče za datum ovaj krasni krono-stih:

"Sagradi bogomolju lijepog stila muftil-enam" — muftija islamskog svijeta).

*(Dobrotvor, graditelj džamije za pobožne,
Načini ovaj mekteb i posta radostan.*

*Fadil, vrijednim polustihom zapisa njegov datum:
Mekteb podiže raniji muftil-enam.*

*Ove kronograme za džamiju i mekteb sačuvao je i prepisao Mehmed Handžić, v.
njegovu rukopisnu zbirku GHB biblioteke br. 2650, Katalog I, 339-343).*

Među vakufnamama u Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalazi se ovjerovljen prepis i njegove vakufname, koja je inače sastavljena na turskom jeziku, u Istanbulu, odakle je ovaj prepis poslat u Rogaticu. U ovoj vakufnami kaže se, da "veliki učenjak i vrelo, šerijatske nauke" el-hadž Mehmed Refik-efendija, sin umrlog Ali-efendije, u prisustvu cijele svite uglednih ličnosti (imena se navode), pred šerijatskim sudom, izjavljuje da vakufi (zavješta) 250 velikih (juzluk) zlatnih medžedija, u određenu svrhu i uz određene uslove. To je za službenike njegove džamije i mekteba, koje je podigao u "časnom i veličanstvenom vilajetu Bosni, u kasabi Rogatici (Čelebi Pazari), na mjestu (arsa) Derviš-pašine džamije, koja je u posve ruševnom stanju". Navedena suma novca ima se zamijeniti za odgovarajuće nekretnine (akar), što će se dati pod najam. Godišnji prihod od toga ima se dijeliti na šest dijelova stavki — sehm). Jedan dio od tih trošice se za plaćanje imama i hatiba džamije, drugi dio za muezzina i kajjima (nadzornika i ekonomu) džamije, treći dio za plaćanje učitelja (muallima) mekteba, što se nalazi pokraj džamije, a četvrti dio za plaćanje mutevelija ovog vakufa. Iz preostala dva dijela, trošice se za osvjetljenje džamije (nabavka šemdana i svijeća, te nabavka ulja i kandilja za iluminaciju prilikom svečanih noći).

(Ove natpise sa nadgrobnog spomenika prepisao mi je i donio naš orijentalista Omer Nakićević, na čemu mu zahvaljujem).

LITERATURA; IZVORI:

Ilmiije salanamesi, Istanbul, 1334/1915.

Šemsuddin Sami, Kamusul-alam, Kamusi turki

Islam ansiklopedisi;

Muvekit, Tarihi — Bosna IV, 74.

H. Kreševljaković, Rogatica (Novi Behar, III, 326-328).

Mehmed Handžić, Književni rad BiH muslimana, — Pogled na sudstvo u BiH za vrijeme turske vlasti, Sarajevo, 1941.

Alija Bejtić, Rogatica pod turskom vlasti (Rogatica — monografija, str. 38).

Hazim Šabanović, Književnost Muslimana BiH.

Vakufnama Mehmeda Refika, šejhul-islama.

Sidžilli 72 I 73 (GHB biblioteka).

Nakon smrti šejhul-islama, u Rogaticu je došlo iz njegove ostavine podosta vrijednosti i srmaluka (srebra), zlatnika i jedna sablja. Ko je prvobitno primio te vrijednosti i šta se s njima zbilo, nije poznato, ili se zna veoma malo. Vasij-muhtar (opunomoćeni staratelj) šejhul-islama bio je Mustabeg (Mustafa beg) Fadilpašić iz Sarajeva (dugogodišnji sarajevski gradonačelnik, umro 1892. godine). Pričalo se, da je među zlatnicima bilo onih iz vremena Harun al-Rašida, na kojima je pisalo "La ilahe illellah". Jedan "veliki dukat" nalazio se kod Nezira-hanume. Tri "mala dukata" nalazila su se kod Muhameda Kumašina u Sarajevu (koji je inače potomak Hadžiabdica po ženskoj liniji i brat Almasa-hanume Ramić, koja nam ovo kazuje). On je te dukate davno prodao, nepoznato kome, kao numizmatičku rijetkost (1 komad po 10 napoleona).

Toliko smo mogli saznati o ostavini šejhul-islama Mehmed Refik-efendije, za koju se kaže da je došla u Bosnu.

Međutim, nama nije jasno, da li se tu radi o ostavini i nasljedstvu, ili je vjerovatno riječ o novcu zavještanom za njegov vakuf.

SUMMARY

MEHMED REFIK-EFFENDI HADZIABDIC, SEJHUL-ISLAM

The supreme religious leader of Muslims in Ottoman Empire had the title of Šejhul-islam. His religious position was the greatest one after caliph by whom he was appointed.

The above mentioned Mehmed Refik was the only Muslim Slav who occupied such a position. He was a native of Rogatica a small town in Eastern Bosnia. The position of Šejhul-islam he occupied in the second half of the XIX th century.

He was born in 1813. Gazi Husrev-bey's Medres he finished in his native country of Bosnia in the town of Sarajevo. He attained the University of Istanbul.

During the whole period of his schooling he showed himself to be an intelligent and bright student and in the early time of his life, he was respected by his professors and in scholarly circles as well. After the graduation he remained to live in Istanbul. His knowledge as well as his moral values and honesty contributed him, to get a job in the Executive Islamic Council (Mešihat) where he worked long time with a small interruption — during his appointment as qadi in Istanbul and later in Varna (Bulgaria).

During his work in Mešihat he first occupied some lower positions and later the higher ones, until he took the first place in it, being appointed Šejhul-islam in 1866. That date was designated by a poet in chronics in half-verse of the meaning: "Allah brought the most learned lawyer Refik to the supreme position regarding religious affairs" which points to great reputation of this man of Bosnia. The position of Šejhul-islam he occupied in the period of one year and nine months.

After 2-3 years of that he became ill of typhus and died on April 20th 1871 being 59 years old. He was buried, according to He was of caliph himself, at the honorable cemetery next to Sultan Mehmed el-Fatih's (conqueror) mosque in Istanbul.

From his written works the famous one is Nugulu'l-fetava (sources to the work el-Fetaval-feydiye). It is, in fact, a scientific commentary in Arabic on the collection of "fetves" (Seriyat-law Solutions). The work is printed, together with the collection, in 1849 in Istanbul. In his native town of Rogatica, he built a mosque and Mekteb (school for religious beginner's instruction) and he bequeathed a considerable estate for people of his town.